

การบริหารการศึกษาเพื่อพัฒนา : รูปแบบและกระบวนการปฏิรูปการจัดการ
การศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21
Education administration for development : Model and
process of Sangha Education Reserving
of Thai social development in 21st century

พิชิต ปุริมาต

Pichit purimart

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

Mahachulalongkomrajavidyalaya University Nakhon Ratchasima Campus

Email : pichitpuri2@hotmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษา รูปแบบและกระบวนการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทย 2) ศึกษาเครือข่ายการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 และ 3) ศึกษากลยุทธ์และองค์ประกอบการศึกษาพระสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 ใช้วิธีการวิจัยด้วยแบบผสมวิธี เชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ ผู้เรียนในสถาบันการศึกษาของพระสงฆ์ แผนกธรรม-บาลี และระดับอุดมศึกษา จำนวน 400 คน เครื่องมือที่ใช้ ได้แก่ แบบสอบถาม และแบบสัมภาษณ์ สถิติที่ใช้คือ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลการวิจัยพบว่า 1. รูปแบบและกระบวนการจัดการศึกษาคณะสงฆ์รองรับการพัฒนาสังคมไทย แบ่งเป็น 2 รูปแบบ 1) รูปแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์แบบอิสระ 2) รูปแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ที่ส่งผลต่อการพัฒนาสังคม 2. เครือข่ายการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 อาศัยสถาบันการศึกษาคณะสงฆ์เป็นแกนนำในการจัดการศึกษาภายใต้รูปแบบหลักสูตรและการบูรณาการร่วมกับศาสตร์สมัยใหม่ วัดและสำนักปฏิบัติธรรม เป็นเครือข่ายสนับสนุนส่งเสริมการเรียนรู้ตามสภาพจริง 3. กลยุทธ์และองค์ประกอบการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อการรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 การสร้างและปลูกจิตสำนึกสร้างแรงจูงใจให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เพื่อพัฒนาตนเอง ยกตนเองให้มีคุณธรรมมีศีลธรรม การส่งเสริมให้ผู้เรียน ผู้สอนนำความรู้ทางพระพุทธศาสนาและมาผสมผสานวิธีการพัฒนาแหล่งการเรียนรู้ของชุมชนให้เป็นไปตามแนวทางการพัฒนาทางพระพุทธศาสนา

คำสำคัญ : การบริหาร, การศึกษา, ศตวรรษที่ 21

Abstract

This research has the objective to; 1) study model and educational management for the *Thai Buddhist Sangha* to support Thai Society 2) study of educational management network for the *Thai Buddhist Sangha* to develop Thai Society in 21st Century and 3) study strategies and elements of educational for the clergy for support development of Thai Society in 21st Century has used research methodology of mixed between qualitative and quantitative the sample

group such as the student in *Buddhist Sangha* Education Institute of Dhamma-Pali Sector and higher education level for 400 persons the tool that used such as inquiry from and interview form statistic that used are percentage means and standard deviation

The research result was found that 1. Model and educational management for the *Thai Buddhist Sangha* to support Thai Society Development is Divided as 2 models; 1) Educational Management for the *Thai Buddhist Sangha* of Independence 2) Educational Management for the *Thai Buddhist Sangha* that affect to Social Development 2. Network of educational for the *Thai Buddhist Sangha* for Support Development of Thai Society in 21st Century that base on *Buddhist Sangha* Educational Institute under curriculums and integrate with modern science temple and mediation school these are network to support learning accordance with real conditions 3. Strategies and elements of *Buddhist Sangha* educational management to support Thai Society in 21st Century. Encouragement and create conscience and motivation to the learner for self-improvement, to raise their moral integrity and encourage the learner, the Buddhist instruction and mix it with development learning resource of the community according to the development of Buddhism.

Keywords : Administration, Reserving, 21st century

บทนำ

การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์เป็นการจัดการศึกษาเพื่อให้บุคคลเข้าถึงความเป็นจริง เป็นสงฆ์หรือสังฆะ คือชุมชนของการศึกษาเรียนรู้ที่ยึดถือว่าการศึกษา (สิกขา) เป็นการฝึกฝนอบรมให้มนุษย์พัฒนาแปรเปลี่ยนตนเอง ทั้งในส่วนของพฤติกรรม จิตใจ และอารมณ์ จากความเป็นบุคคลดิบ ๆ เกื่อน ๆ (ปุถุชน) ไปเป็นบุคคลผู้ประเสริฐ (อริยบุคคล) ดังนั้น จุดมุ่งหมายของการบวชก็คือ การศึกษา ชีวิตของพระภิกษุสามเณร เป็นชีวิตของการศึกษาเพื่อพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ความคิด (สมาธิ) และอารมณ์ (ปัญญา) สิกขาบทแต่ละบทที่พระภิกษุสามเณรสมาทาน ล้วนเป็นบทเรียนเพื่อการก้าวไปสู่ความเป็นอริยบุคคลตามอริยมรรค เพื่อให้หยั่งเห็นความเป็นอริยสัจ (ประมวล เพ็งจันทร์ และสุชาติ จักรพิสุทธิ์, 2559) การศึกษาคือการพัฒนาความเป็นมนุษย์ ใน 3 ด้าน ได้แก่ ด้านพฤติกรรม พัฒนาได้ด้วยศีล ด้านจิตใจ พัฒนาได้ด้วยสมาธิ และด้านความรู้ พัฒนาได้ด้วยปัญญา ซึ่งจะต้องมีการพัฒนาไปพร้อมๆ กัน เพราะเป็น 3 ด้านของชีวิตที่ไม่อาจแยกขาดจากกันได้ การพัฒนาในลักษณะนี้จะเป็นการพัฒนาอย่างประสานกลมกลืนส่งผลเกื้อกูลกันไปด้วยดี ทั้งระบบตามแนวพุทธจริยธรรม ที่เป็นเรื่องที่ครอบคลุมทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เป็นการพัฒนาชีวิตทั้งหมด (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540)

การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ในปัจจุบันเน้นการจัดการศึกษาตามหลักสูตร และการจัดการศึกษาให้ได้ตามเกณฑ์ประกันคุณภาพทางการศึกษา ขาดการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาพระสงฆ์และผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์เพื่อพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 การค้นหาและปฏิรูปการศึกษา คณะสงฆ์ให้ตอบสนองความต้องการของสังคมไทยที่ต้องการให้พระสงฆ์สืบทอดพระพุทธศาสนา มนุษย์ที่สมบูรณ์ซึ่งเป็นที่พึงของสังคมไทย สถานศึกษาที่ต้องกำหนดรูปแบบ กระบวนการจัดการศึกษาในลักษณะของเครือข่ายสนับสนุนซึ่งกันและกันและกันตามกลยุทธ์และองค์ประกอบที่สำคัญทำให้เกิดการพัฒนาสังคมไทยสู่ความยั่งยืน

ผลการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ปัญหาการจัดการศึกษาเป็นมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐบาลบริหารจัดการ การดำเนินการต่าง ๆ มีความล่าช้า เนื่องจากแนวทางการปฏิบัติต่าง ๆ มีกรอบของกฎหมายและระเบียบปฏิบัติไม่เอื้อต่อสภาพปัญหาและความต้องการปัจจุบันจุดด้อยของการเป็นมหาวิทยาลัยของรัฐซึ่งมีความเป็นราชการ คือ การบริหารงานและบุคลากร ที่ยังอยู่ในกรอบปฏิบัติของระเบียบราชการที่ก่อให้เกิดความล่าช้าและความไม่คล่องตัว ในการขับเคลื่อนมหาวิทยาลัยและการพัฒนาองค์ความรู้ต่างๆให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมทั้งในประเทศและต่างประเทศ (สมศักดิ์ บุญปู, 2552) ผลการจัดลำดับการศึกษาของสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา พบว่า มหาวิทยาลัยที่ดีที่สุดในประเทศไทย 2014/15 และ 2015/16 ไม่พบมหาวิทยาลัยของสงฆ์อยู่ในลำดับที่ 1-10 ของการจัดลำดับ และการจัดอันดับของ 4ICU มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (มจร.) ติดอันดับที่ 30, มจร. ติดอันดับที่ 71 จากทั้งหมด 118 มหาวิทยาลัยในประเทศไทย

ดังนั้นการปฏิรูปการบริหารจัดการการศึกษาของคณะสงฆ์จึงมีความสำคัญและจำเป็นต่อการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ ทั้งนี้คณะสงฆ์ดำเนินการจัดการศึกษาสนองต่อความต้องการทางด้านการศึกษาของผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษาในสังคมไทย เป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของทรัพยากรมนุษย์ในสังคมไทยทั้งในอดีตและที่จะเกิดขึ้นในศตวรรษที่ 21 สังคมไทยในยุคปัจจุบันมีกระแสต้องการปฏิรูปคณะสงฆ์และคณะสงฆ์ต้องการปฏิรูปคณะสงฆ์เอง ทิศทางการปฏิรูปคณะสงฆ์ควรกำหนดทิศทางการปฏิรูปจากพื้นฐานการวิจัย ซึ่งช่วยให้การปฏิรูปอยู่บนรากฐานของข้อมูลที่ถูกรวบรวมอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะการปฏิรูปการศึกษาคณะสงฆ์ที่กำหนดทิศทางการพัฒนาองค์ความรู้สำหรับหล่อหลอมพระสงฆ์ให้มีศักยภาพสูงรองรับการพัฒนาสังคมที่มีความหลากหลาย มีสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว การบริหารการศึกษา คณะสงฆ์เพื่อพัฒนาสังคมไทยในทุกมิติ ส่วนหนึ่งมาจากการปฏิรูปการจัดการศึกษาคณะสงฆ์รองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 สำหรับใช้เป็นกรณีศึกษากำหนดทิศทางการปฏิรูปการศึกษาคณะสงฆ์และนำไปเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการปฏิรูปคณะสงฆ์เพื่อให้องค์กรสงฆ์เป็นองค์กรที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาสังคมไทยไปสู่สังคมที่สมดุล และเชื่อมโยงองค์กรสงฆ์เป็นเครือข่ายในการปฏิรูปการศึกษาคณะสงฆ์ขับเคลื่อน และเชื่อมโยงองค์ความรู้ที่จำเป็นต่อการหล่อหลอมพระสงฆ์นำมาจัดการศึกษาพัฒนาพระสงฆ์ตามลักษณะความต้องการทางสังคม จากการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของคณะวิจัยที่สอดคล้องกับยุทธศาสตร์การวิจัยของชาติ ระบบการบริหารจัดการศึกษาแบบกระจายอำนาจรวมทั้งการปรับเปลี่ยนระบบการบริหารจัดการให้จังหวัดจัดการตนเองโดยให้มีการรับผิดชอบระดับท้องถิ่น ได้จัดทำวิจัยเรื่อง การบริหารการศึกษาเพื่อพัฒนา : การปฏิรูปการจัดการศึกษาคณะสงฆ์รองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบและกระบวนการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทย
2. เพื่อศึกษาเครือข่ายการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21
3. เพื่อศึกษากลยุทธ์และองค์ประกอบการศึกษาพระสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21

วิธีดำเนินการวิจัย

รูปแบบการวิจัย

รูปแบบการวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Methodology) ตามลักษณะการศึกษารวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณที่มีเนื้อหาสนับสนุนผลการวิจัยชัดเจนมากขึ้น สำหรับวิธีการวิจัย ได้แก่ การวิจัยเชิง

คุณภาพ โดยผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและแนวคิดเกี่ยวกับงานวิจัย การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) การสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) และการวิจัยเชิงปริมาณโดยการแจกแบบสอบถาม (Survey Research)

ประชากรกลุ่มตัวอย่างและผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

1. ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากร ได้แก่ ผู้เรียนในสถาบันการศึกษาของพระสงฆ์ แผนกธรรม-บาลี จำนวน 2,071,719 รูป/คน ระดับอุดมศึกษา 35,711 รูป/คน รวมจำนวน 169,8403 รูป/คน

กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ ผู้เรียนในสถาบันการศึกษาของพระสงฆ์ แผนกธรรม-บาลี และระดับอุดมศึกษา จำนวน 400 คน ได้มาโดยการสุ่มตัวอย่างแบบ แบ่งสัดส่วน ของ Taro Yamane (ยุทธ ไกยวรรณ, 2553) เพื่อให้ได้กลุ่มตัวอย่างที่ครอบคลุม

2. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญด้านการสัมภาษณ์เชิงลึก

1. กลุ่มผู้บริหารสถาบันการศึกษานักธรรมบาลี ปริยัติสามัญและมหาวิทยาลัยสงฆ์จำนวน 10 รูป/คน

2. กลุ่มชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคม จำนวน 10 รูป/คน

3. กลุ่มนักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา จำนวน 10 รูป/คน

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญด้านการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) โดยคัดเลือกแบบเจาะจงโดยใช้เกณฑ์การคัดเลือกจากผู้มีส่วนได้เสียกับการศึกษาคณะสงฆ์ จำนวน 12 รูป/คน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ผู้วิจัยจะใช้เครื่องมือสำรวจข้อมูล เชิงประจักษ์และสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง โดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) แบบสังเกต และแบบสอบถามซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์ประเด็นสำคัญของเนื้อหาการวิจัยและวิเคราะห์สาระสำคัญจากนิยามศัพท์เชิงปฏิบัติการแล้วได้ร่างแบบสัมภาษณ์เชิงลึก

ผลการวิจัย

1. รูปแบบและกระบวนการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทย

1) รูปแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์แบบอิสระ

รูปแบบการจัดการศึกษาอิสระของคณะสงฆ์กระบวนการพัฒนาสังคมไทย มีลักษณะของการปรับตัวสอดคล้องกับสถานการณ์ของสังคมที่มีความผันผวนไม่แน่นอน รูปแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์แบบอิสระนี้จึงสามารถรองรับสถานการณ์ทางสังคมหรือปัญหาสังคมที่เร่งด่วนพร้อมจะแก้ไขปัญหาในระยะสั้น ซึ่งเป็นลักษณะเด่นขององค์กรสงฆ์ที่เป็นส่วนหนึ่งของการแก้ไขปัญหาของสังคมช่วยเหลือสังคมจนเป็นที่ประจักษ์ อีกทั้งรูปแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์แบบอิสระนั้นเป็นความสนใจส่วนบุคคลของพระสงฆ์หรือชุมชนที่ตระหนักถึงปัญหาร่วมกัน อาจนำไปสู่การวางแผนพัฒนาสังคมในระยะยาวในลักษณะของการจัดการเชิงกฎหมายหรือจัดกิจกรรมหลักสูตรการเรียนการสอนของท้องถิ่นทุกระดับ การจัดการศึกษาคณะสงฆ์เป็นการจัดการศึกษาในรูปแบบของการประยุกต์ใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปพัฒนาชุมชนและสังคม ตลอดจนพัฒนาทรัพยากรภายในวัดรองรับการพัฒนาสังคมในมิติต่างๆ ซึ่งการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์แบบอิสระนี้มีลักษณะของเป็นพลวัตมีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของสังคมและชุมชน รวมถึงเปลี่ยนแปลงไปตามทรัพยากรบุคคลของรัฐที่จัดการศึกษา สอดคล้องกับ กรมการศานกาล่าว่าว่า การจัดการการศึกษาของคณะสงฆ์ควรจัดให้มีหลักสูตรศาสนศึกษาเบื้องต้น ซึ่งเป็นการศึกษาพื้นฐานสำหรับ

พระภิกษุสามเณร อันเพียงพอที่จะให้เกิดความซาบซึ้งในศาสนคุณและสำนึกในความรับผิดชอบต่อพระศาสนา รู้เข้าใจประพฤติปฏิบัติถูกต้องตามแนวทางและหลักการสำคัญของพระธรรมวินัยและพร้อมที่จะดำเนินชีวิตที่ดีงามสงบสุข เป็นพลเมืองดีและสมาชิกที่มีคุณประโยชน์ของสังคมทั้งนี้โดยกำหนดให้เป็นการศึกษาภาคบังคับสำหรับบุคคลทุกคนที่บรรพชาอุปสมบทแล้วครองเพศอยู่ยาวนานตั้งแต่ 1 ปีขึ้นไป (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2531)

2) รูปแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ที่ส่งผลต่อการพัฒนาสังคม โดยสังคมไทยและสังคมโลก มีปัญหาและอยู่ร่วมกันไม่ได้นำไปสู่ความแตกแยกทางสังคมและความวุ่นวายทางสังคมทุกระดับ เกิดจากพฤติกรรมของบุคคลในสังคมที่ขาดการใช้หลักการคิดวิเคราะห์การทำให้ประโยชน์เพื่อสังคมมาปรับใช้ ต้นเหตุของปัญหาดังกล่าวเกิดจากความรู้สึกความต้องการของตนเอง การใช้ปัญญาคิดวิเคราะห์เพื่อสนองตอบความต้องการของตนเอง ไม่สนองตอบความต้องการอยู่ร่วมกันในสังคม สังคมอริยะ รูปแบบการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์เน้นพัฒนาตนเองให้ปล่อยวางทำเพื่อคนอื่น วิธีการเรียนรู้เพื่อให้เกิดการพัฒนาตนเองเป็นอริยะบุคคลคิดทำเพื่อคนอื่นได้อย่างสมบูรณ์แบบคือการปฏิบัติวิปัสสนา รูปแบบการเรียนรู้วิปัสสนาพัฒนาตนเองสู่ความเป็นอริยะบุคคล อริยะชน สร้างสังคมอารยะการอยู่ร่วมกัน การปฏิบัติวิปัสสนาเป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่ช่วยให้ผู้เรียนมีการพัฒนาตนเองยกระดับตนเองให้เป็นผู้ที่มีจิตใจสูง ผลการเรียนรู้ส่งผลต่อการพัฒนาสังคมสู่การเป็นสังคมอารยะการพึ่งพาและสนับสนุนกิจกรรมของสมาชิกในสังคมบนความแตกต่างด้วยพื้นฐานความรู้ความเข้าใจ การจัดการศาสนศึกษาของคณะสงฆ์ตามหลักไตรสิกขามุ่งพัฒนาปรับปรุงผู้เรียนนำไปสู่การเป็นต้นแบบของการพัฒนาสังคมในอนาคต สนองตอบความต้องการแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมสอดคล้องกับพระไพศาล วิสาโล ได้กล่าวถึงการพัฒนาแบบพุทธไว้ว่าการพัฒนาสังคมที่จะ ก่อให้เกิดสันติสุขต้องเป็นการพัฒนาที่ถ่อมมนุษย์เป็นสาระโดยมุ่งให้เกิดพัฒนาการในบุคคลที่ประกอบกันเป็นสังคม พัฒนาการของบุคคลนี้ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ภาวนา คือการทำให้เจริญ ซึ่งมีความหมายต่างจาก วัฒนธรรม ที่แปลว่า รก การพัฒนาสังคมในทัศนะของพระพุทธศาสนา คือการทำให้ สังคมนั้นมีภาวะที่เอื้อให้บุคคลมีชีวิตที่ดีงามนั้น หมายถึงชีวิตที่ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความบีบคั้น รัตรึง ทั้งจากปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน สามารถที่จะกำหนดความเป็นอยู่ของตนด้วยสติปัญญาและ ความพากเพียรของตนชีวิตเช่นนี้ย่อมไม่ถูกกดดันครอบงำให้จำกัดอยู่กับตัวเอง จึงมีจิตใจเป็นอิสระ และแผ่กว้างไปยังเพื่อนมนุษย์และสรรพชีวิต ภาวะชีวิตดังกล่าวในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า อิศรภาพ ซึ่งแปลว่า ความเป็นใหญ่ในตนเอง (พระไพศาล วิสาโล, 2533)

2. เครือข่ายการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21

ลักษณะการเกิดเครือข่ายการศึกษาของพระสงฆ์ในปัจจุบัน มีพัฒนาการจากการศึกษาของฝ่ายบ้านเมืองก็ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้เจริญรุดหน้ามาตามลำดับ มีมหาวิทยาลัย วิทยาลัย โรงเรียนเกิดขึ้นมากมายทั่วทุกส่วนของประเทศและมีการพัฒนาทาง ด้านการเรียนการสอนไปตามเทคโนโลยีสมัยใหม่ตลอดเวลา ขณะการศึกษาของคณะสงฆ์ สภาพการศึกษาพระปริยัติธรรม มิได้มีการแก้ไขปรับปรุง ทำให้ค่านิยมในหมู่เยาวชนและภิกษุสามเณรที่มีต่อการศึกษาปริยัติธรรม ลดลงไป พระภิกษุสามเณรมีความไม่มั่นใจต่อระบบการศึกษาสายพระปริยัติธรรมเดิมของคณะสงฆ์ จึงได้ชวนขยายเรียนวิชาต่าง ๆ ทางโลกมากกว่าวิชาพระปริยัติธรรม เกิดเครือข่ายการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ ร่วมกลุ่มเพื่อพัฒนาการศึกษาคณะสงฆ์แบบพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ เมื่อพระเถระ ผู้บริหารการพระศาสนาเริ่มเปิดกว้างมากขึ้น เพื่อให้ได้เรียนวิชาการสมัยใหม่มากยิ่งขึ้นโดยเฉพาะ มหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง 2 แห่ง เป็นแกนนำเครือข่ายที่สำคัญ แสดงบทบาทเป็นที่ยอมรับทั้งในประเทศและต่างประเทศ จนขยายเครือข่ายจัดการศึกษาคณะสงฆ์ วิทยาเขตในทั่วประเทศมากขึ้น สอดคล้องกับ พระครูวินัยธรประจักษ์ จกุกธมโม (จำปาทอง) (2545) กล่าวว่า พระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการศึกษาตลอดชีวิต (Lifelong education) ของมนุษย์และเป็นกระบวนการในรูปของการจัด

กระบวนการใหม่มีผลต่อการเรียนรู้ตลอดชีวิต (Lifelong learning) อันประกอบด้วย การดำเนินการตลอดชีวิตของมนุษย์การจัดที่มีการวางแผนทำให้ได้รับความรู้ทักษะ และเจตคติอันจำเป็นต่อการเปลี่ยนแปลงในชีวิตซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา จนในที่สุดทำให้บุคคลได้พัฒนาตนเองอย่างเต็มศักยภาพ เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากแรงจูงใจของผู้เรียน ที่จะเรียนรู้ด้วยตนเองใช้แหล่งการเรียนรู้ทุกประเภททั้งแบบในระบบ (Formal) นอก ระบบ (Non formal) และไม่เป็นทางการ หรือตามอัธยาศัย (Informal) อย่างแท้จริงและสมบูรณ์ของการศึกษา

เครือข่ายการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ เป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ มีการจัดกิจกรรมต่างๆของสมาชิกเครือข่าย สอดคล้องกับการจัดการเรียนการสอนของคณะสงฆ์ เหมาะต่อการสนับสนุนให้พระสงฆ์ได้เข้าไปศึกษาเรียนรู้เพิ่มเติม รวมถึงเพิ่มทักษะในการประยุกต์ใช้องค์ความรู้จากการเรียนในชั้นเรียน สู่อการปฏิบัติจริง ก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ และทักษะการใช้องค์ความรู้รองรับการพัฒนาตนเองและพัฒนาสังคมในอนาคต ซึ่งจุดแข็งของคณะสงฆ์ ที่มีศักยภาพในการจัดการเรียนการสอน ในภาวะวิกฤตทางการเงิน ของสถาบันการศึกษาในประเทศไทย สำหรับเครือข่ายคณะสงฆ์ ช่วยสนับสนุนการจัดการเรียนการสอนของคณะสงฆ์ ซึ่งไม่ก่อให้เกิดภาระทางการเงินแก่คณะสงฆ์ แต่ช่วยพัฒนาบุคลากรทางการศึกษาคณะสงฆ์ โดยเฉพาะผู้เรียนได้มีสถานที่เรียนรู้ตามสภาพจริง และผู้สอนมีทักษะมีความเชี่ยวชาญ แบบเป็นพลวัตสนองต่อความต้องการของผู้เรียนและสังคมได้ เครือข่ายการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ อาศัยสถาบันศึกษาคณะสงฆ์เป็นแกนนำในการจัดการศึกษาภายใต้รูปแบบหลักสูตรและการบูรณาการร่วมกับศาสตร์สมัยใหม่ วัดและสำนักปฏิบัติธรรม เป็นเครือข่ายสนับสนุนส่งเสริมการเรียนรู้ตามสภาพจริง เริ่มต้นจากการส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามาบวชเรียน และส่งเสริมให้ประชาชนทั่วไปได้ร่วมปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งวัดและสำนักปฏิบัติธรรม มีศักยภาพในการรักษาและพัฒนาทรัพยากร ที่เอื้อต่อการเรียนรู้ตามสภาพจริงของผู้เรียน วัดและสำนักปฏิบัติธรรม มีเป้าหมายเดียวกันกับคณะสงฆ์ คือจัดการศึกษาให้ผู้เรียนได้มีการพัฒนาตนเองและพัฒนาสังคม สอดคล้องกับ วิจารณ์ พานิช (2555) กล่าวว่า การเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 เป็นการกำหนดแนวทางยุทธศาสตร์ในการจัดการเรียนรู้ โดยร่วมกันสร้างรูปแบบและแนวปฏิบัติในการเสริมสร้างประสิทธิภาพของการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 โดยเน้นที่องค์ความรู้ ทักษะ ความเชี่ยวชาญและสมรรถนะที่เกิดกับตัวผู้เรียน เพื่อใช้ในการดำรงชีวิตในสังคมแห่งความเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน โดยจะอ้างอิงถึงรูปแบบ (Model) ที่พัฒนามาจากเครือข่ายองค์กรความร่วมมือเพื่อทักษะแห่งการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 (Partnership For 21st Century Skills) ที่มีชื่อย่อว่า เครือข่าย P21 ซึ่งได้พัฒนากรอบแนวคิดเพื่อการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 โดยผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะเฉพาะด้าน ความชำนาญการและความรู้เท่าทันด้านต่างๆ เข้าด้วยกัน เพื่อความสำเร็จของผู้เรียนทั้งด้านการทำงานและการดำเนินชีวิต

3. นำเสนอองค์ประกอบและกลยุทธ์การจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อการรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21

1) การสร้างและปลูกจิตสำนึกสร้างแรงจูงใจให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เพื่อพัฒนาตนเองยกตนเองให้มีคุณธรรมมีศีลธรรมรวมถึงผู้สอน สอนด้วยจิตที่มีคุณธรรมมีศีลธรรมการจัดการจัดการเรียนการสอนและวางแผนการสอนตามเนื้อหาสาระในรายวิชาซึ่งเป็นจุดเด่น ผู้สอนอาจเน้นเนื้อหาสาระเช่น ภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ การใช้เทคโนโลยี เป็นต้น การสอนศีลทำได้โดยตรงไม่อาจทำได้แต่สามารถสอนเชิงประยุกต์เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ในสาระวิชาที่ต้องการเน้น ควบคู่กับการประยุกต์ใช้หลักการของศีลจากการใช้ความรู้ การจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อให้เกิดการพัฒนาสังคมในศตวรรษที่ 21 การมีจิตใจที่ดีงามมีการปฏิบัติตนที่เป็นปกติไม่ก่อให้เกิดปัญหาสังคมเป็นพื้นฐานที่จำเป็นก่อนการมีความรู้ดีมีความสามารถดีในการพัฒนาการเรียนการสอนที่โดดเด่นของคณะสงฆ์โดยอาศัยความรู้ที่เป็นรากฐานจากพุทธปัญญาและการพัฒนา

สังคมให้เป็นสังคมที่เป็นปกติสุขมากกว่า 2000 ปีเป็นทุนทางสังคมทุนทางปัญญาคณะสงฆ์สามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้กับสาระรายวิชาที่เป็นศาสตร์สมัยใหม่ได้เหมาะสมนำไปสู่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสังคมสู่สังคมอารยะซึ่งเป็นองค์ประกอบแรกของกลยุทธ์การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ สอดคล้องกับ Mintzberg (1994) กล่าวว่า กลยุทธ์ หมายถึง กิจการต่างๆ กำหนดกลยุทธ์เพื่อใช้เป็นสิ่งกำหนดทิศทางหรือเป็นแนวทางการดำเนินงานในอนาคต หรือเป็นวิถีทางที่จะก้าวเดินจากที่หนึ่งไปยังที่หนึ่ง ตามความหมายนี้องค์กรทุกประเภทล้วนมีกลยุทธ์เพื่อรับมือกับ สถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น เพราะทุกองค์กรจะมีแนวทางการดำเนินงานของตน ดังนั้นกลยุทธ์ในความหมายนี้ก็คือแผนนั่นเอง

2) การส่งเสริมให้ผู้เรียนและผู้สอนได้ใช้ความรู้และการเรียนการสอนอยู่ในชุมชนชุมชนสามารถสัมผัสได้ถึงการเรียนการสอนผลการจัดการเรียนการสอนที่มีอยู่จริง ผลการดำเนินงานของคณะสงฆ์ที่ผ่านมาเป็นที่ประจักษ์ว่าพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาสังคมมาอย่างต่อเนื่องสะท้อนได้จากคำกล่าวเมืองไทยเมืองพุทธ ผลจากการเป็นเมืองพุทธของสังคมไทยก่อให้เกิดมูลค่าคุณค่าทางเศรษฐกิจหลากหลายมิติ การจัดการเรียนการสอนในสถานที่จริงจากการเรียนรู้ผลงานที่คณะสงฆ์และอริยชนต้นแบบสังคมไทย ช่วยให้ผู้เรียนได้เข้าไปมีส่วนร่วมและตกผลึกทางความรู้มีประสบการณ์ในการพัฒนาองค์ความรู้ของตนเองไปสู่การพัฒนาสังคมในอนาคต การเรียนรู้และใช้ความรู้ของผู้เรียนและผู้สอนผ่านกิจกรรมเรียนรู้เชิงประจักษ์ตามสภาพจริง สังคมไทย ชุมชนรับรู้ผลการเรียนรู้ ผลการจัดการเรียนการสอน มากกว่าการเรียนรู้เพียงแค่วัตถุผลและประเมินผลผู้เรียนจากการวัดความเข้าใจและความจำในเอกสารเท่านั้น กลยุทธ์ส่งเสริมให้ผู้เรียนและผู้สอนได้เรียนรู้ในสถานที่จริงจะเกิดการเรียนรู้และการสอน การสร้างนวัตกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของกลยุทธ์การจัดการศึกษาของสงฆ์

3) การใช้เทคโนโลยีอย่างสร้างสรรค์และมีประสิทธิภาพต่อการจัดการเรียนการสอนของคณะสงฆ์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการจัดการศึกษาควบคู่กับการจัดการเรียนรู้ในสภาพจริง การนำเทคโนโลยีมาใช้ในการจัดการเรียนการสอนในรายวิชาต่างๆ ทุกระดับของการศึกษาคณะสงฆ์ในปัจจุบัน จะช่วยลดเวลาการบรรยายในชั้นเรียน เพิ่มช่องทางการเรียนรู้ให้ผู้เรียนและผู้สอนได้พัฒนารูปแบบและกิจกรรมการเรียนรู้ได้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะการจัดการเรียนการสอนในอดีตและปัจจุบันเน้นเพียงการจัดการเรียนการสอนอยู่ในชั้นเรียน การพัฒนาผู้เรียนจากการใช้ความรู้และการนำความรู้ไปใช้จริงจึงมีน้อย การนำเทคโนโลยีมาใช้จึงมีความจำเป็นต่อกลยุทธ์การจัดการเรียนการสอนพัฒนาผู้เรียนให้มีทักษะแต่สิ่งสำคัญที่จำเป็นคือการใช้ปัญญาวิเคราะห์ข้อมูล การคำนึงถึงผลดีผลเสียที่เกิดจากกิจกรรมการใช้เทคโนโลยี พฤติกรรมการใช้เทคโนโลยีในการเรียนการสอนของคณะสงฆ์อาจมีทั้งผลดีและผลเสีย การใช้ปัญญาวิเคราะห์ตระหนักในศีล และมีสมาธิปฏิบัติให้อยู่ในศีลธรรมอย่างต่อเนื่อง จะช่วยให้เกิดปัญญาในการใช้เทคโนโลยีของผู้เรียนและผู้ฝึกสอนเทคโนโลยีจึงเป็นเพียงเครื่องมือในการบูรณาการการเรียนการสอนในสาระวิชาของคณะสงฆ์ที่ต้องการส่งเสริมการเรียนการสอน เพื่อช่วยให้ผู้เรียนและผู้สอนได้เข้าถึงแหล่งข้อมูลต่างๆ และการใช้ข้อมูลต่างๆ อย่างเหมาะสมพัฒนาความสามารถของผู้เรียนได้เข้าถึงความรู้และความสามารถในการเข้าถึงแหล่งข้อมูลการนำเสนอข้อมูลได้อย่างสร้างสรรค์ การใช้เทคโนโลยีจึงเป็นกลยุทธ์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการจัดการศึกษาคณะสงฆ์

4) การนำผลการเรียนรู้และผู้สอนให้เกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่องโดยใช้ปัญญาคิดวิเคราะห์ผลที่จะเกิดขึ้นจากการเรียนรู้ จิตสำนึกการใช้เทียบรู้เพื่อให้เกิดการอยู่ร่วมกับสังคม การปฏิบัติตนเป็นปกติและการสร้างสรรค์นวัตกรรมที่เกิดประโยชน์ต่อสังคมอย่างต่อเนื่อง การใช้ความรู้ปรับประยุกต์ให้เกิดความชำนาญรองรับการพัฒนาการแก้ไขปัญหาสังคมทั้งในปัจจุบันและป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นในอนาคต การนำฐานความรู้ที่ปรากฏในธรรมบทและคัมภีร์ที่สำคัญ มาจัดกิจกรรมเชิงทดลองในพื้นที่ การพัฒนาแหล่งเรียนรู้

ต้นแบบ เช่นการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในวัดที่ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาความเครียดหรือลดกิเลสในจิตใจคน อันเป็นปัญหาที่สำคัญที่สังคมกำลังเผชิญอยู่เป็นต้น ซึ่งการจัดการเรียนการสอนตามรูปแบบของไตรสิกขาในกลยุทธ์นี้ มุ่งต่อยอดองค์ความรู้ที่มีอยู่ในคัมภีร์ตำรา หรือความรู้ความจำที่เป็นฐานเดิมไปพัฒนาให้เกิดความชำนาญและทักษะที่จำเป็นต่อการแก้ไขปัญหาของสังคม การพัฒนาชุดสื่อการเรียนการสอนที่ช่วยให้สังคมเข้าถึงผลการเรียนรู้และกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างต่อเนื่อง ก่อให้เกิดทักษะการดำรงชีวิตและอาชีพอื่น ๆ ที่ตามมา การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในวัดที่ส่งเสริมการปฏิบัติธรรม สมาชิกในวัดหรือชุมชนอาจนำกิจกรรมต่างๆ มาส่งเสริมให้เกิดเป็นอาชีพและพัฒนาเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม สอดคล้องกับ กองแผนงานการศึกษา (2559) กล่าวว่า บทบาทของพระสงฆ์ต่อการจัดการศึกษาของไทยและมีหน้าที่หลักในพระพุทธศาสนา ได้แก่ การศึกษาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาแล้วปฏิบัติตาม พร้อมทั้งนำหลักคำสอนมาเผยแผ่แก่ประชาชน การจัดการศึกษาแก่พระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไป ได้แก่ การสอน การอบรม การแสดงธรรม การปาฐกถาธรรม และการเขียนตำรา และการปฏิบัติธรรม โดยเผยแผ่ผ่านสื่อต่างๆ เช่นวิทยุ โทรทัศน์ และหนังสือพิมพ์ เป็นต้น

สรุป

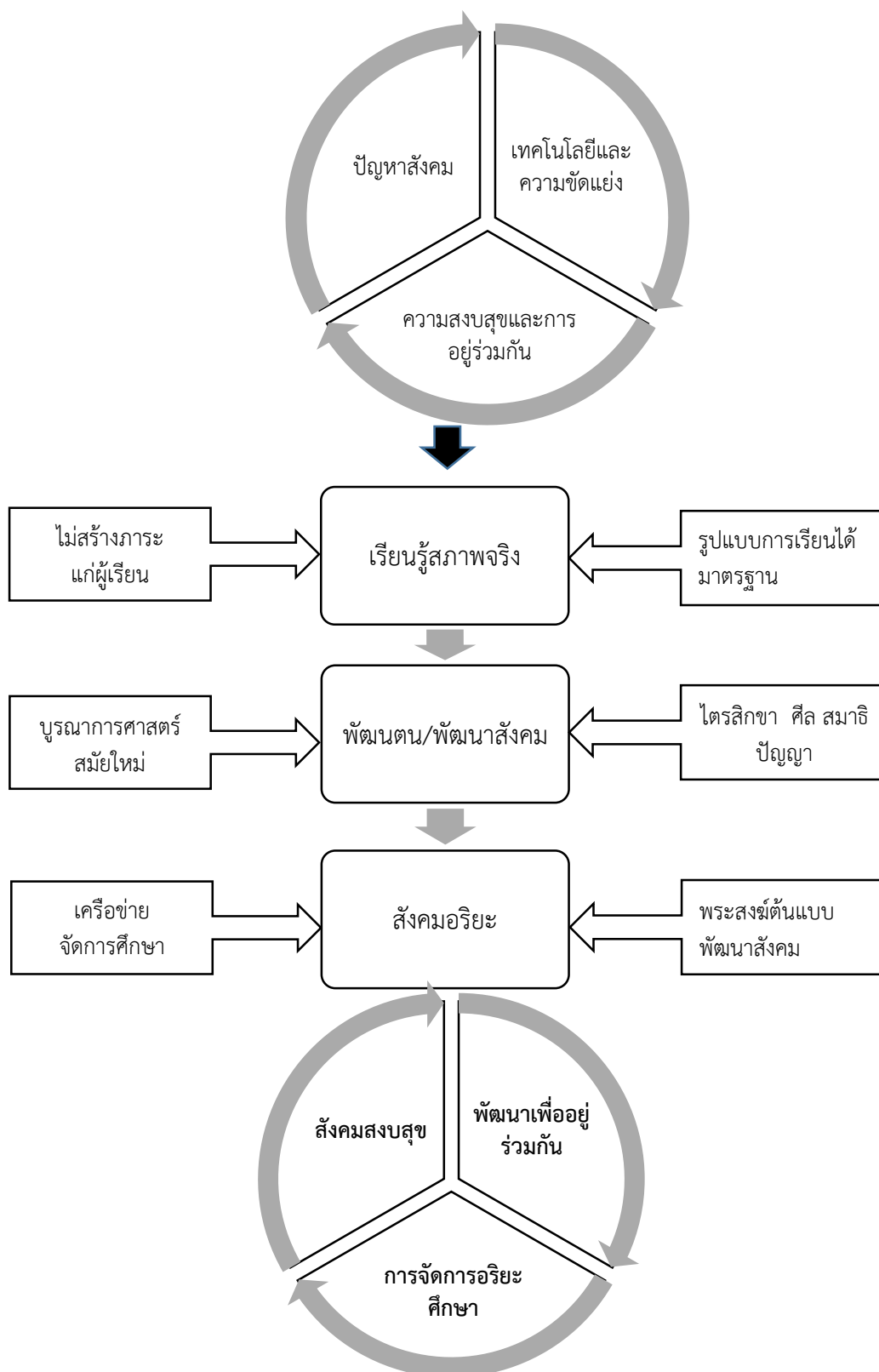
ภายใต้แผนงานวิจัยการบริหารการศึกษาเพื่อพัฒนา : รูปแบบและกระบวนการการปฏิรูปการจัดการศึกษาคณะสงฆ์เพื่อรองรับการพัฒนาสังคมไทยในศตวรรษที่ 21 พบว่า

รูปแบบทางการศึกษาของคณะสงฆ์ทั้ง 2 รูปแบบ รูปแบบคือการจัดการศึกษาอิสระและรูปการจัดการศึกษาตามหลักสูตร มีระบบการจัดการศึกษาที่มั่นคง สืบต่อมายาวนาน สร้างความมั่นใจแก่ผู้เรียน ทั้งนี้เพราะ ระบบการจัดการศึกษานั้น เน้นพัฒนาผู้เรียนให้เป็นบุคคลผู้มีจิตใจสูง ส่งเสริมการพัฒนาสังคม สร้างสังคมสันติสุข ภายใต้แนวคิด การจัดการศึกษาตามหลักไตรสิกขา ส่งเสริมให้ผู้เรียน มีศีล ไม่สร้างพฤติกรรมที่ส่งผลกระทบต่อตนเองได้รับความทุกข์ และไม่สร้างพฤติกรรมที่ส่งผลกระทบต่อสมาชิกในสังคมได้รับความทุกข์ ส่งเสริมให้ผู้เรียนมีความมุ่งมั่นในการพัฒนาตนเอง ยกกระดับจิตใจของตนเองให้มีความสุขสงบ จิตใจที่สุขสงบนำไปสู่การสร้างปัญญาให้แก่ผู้เรียน มีความรู้ ความเข้าใจธรรมชาติความเป็นจริงของชีวิต ตามหลักอริยสัจ 4 ผลของการเรียนรู้ทั้ง 2 รูปแบบ ช่วยพัฒนาผู้เรียนจากปุถุชนสู่อริยะชน เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาสังคมอริยะ

กลยุทธ์การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ทั้งในอดีตและในอนาคต จะสนองต่อการแก้ไขปัญหาของสังคม การแก้ไขปัญหาสังคมเพื่อให้เกิดการอยู่ร่วมกัน ทั้งนี้เพราะองค์ความรู้ที่มนุษย์ได้พัฒนาขึ้นมา นั้น ก่อให้เกิดปัญหาและความขัดแย้งในสังคม นำไปสู่การทำลายล้าง ทั้งทรัพยากรมนุษย์ และทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งในอนาคตสังคมต้องการองค์ความรู้ที่ก่อให้เกิดการอยู่ร่วมกัน และในรายวิชาที่คณะสงฆ์จัดขึ้นนั้น องค์ความรู้เป็นลักษณะกฎ เมื่อผู้เรียนได้เรียนรู้และปฏิบัติตาม จะก่อให้เกิดผลที่เป็นจริง ไม่มีการปรับเปลี่ยน แม้วันเวลาจะปรับเปลี่ยนไป ทำให้ผู้เรียนมีความมั่นใจในองค์ความรู้ที่ได้เรียนรู้ และผลการเรียนรู้ ผู้เรียนสามารถประยุกต์ใช้ได้จริง

กลยุทธ์การจัดห้องเรียนตามสภาพจริง คณะสงฆ์มีเครือข่ายการจัดการศึกษาตามสภาพจริงที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ และห้องเรียนตามสภาพจริงเหล่านั้น มีการดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ลดปัญหาค่าใช้จ่ายที่คณะสงฆ์จะต้องแบกรับ ทั้งนี้เพราะห้องเรียนตามสภาพจริงมีเป้าหมายเดียวกันกับคณะสงฆ์ คือ ต้องการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ในสังคม ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้ใช้ความรู้ในการพัฒนาตนเองให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ซึ่งแตกต่างจากสถาบันการศึกษาบางแห่งมีเป้าหมายและวิธีการจัดการศึกษาที่แตกต่างกัน ภาระในการจัดการศึกษา จะตกอยู่ที่ผู้เรียน ค่าใช้จ่ายในการรักษาสภาพห้องเรียนให้เหมาะต่อการเรียนรู้ จึงเป็น

ภาระอันหนักของสถาบันการศึกษา คณะสงฆ์มีเครือข่ายที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ และรองรับการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ และเป็นส่วนหนึ่งในการสนับสนุนส่งเสริมให้คณะสงฆ์จัดการศึกษาอย่างต่อเนื่อง เพื่อสร้างสังคมสันติสุข สังคมอารยะ ตามโมเดลอริยะศึกษา คือ การศึกษาเพื่อสร้างสังคมอริยะ

แผนภาพที่ 1 โมเดลอริยะศึกษา

เอกสารอ้างอิง : References

- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (2531). *นโยบายและแผนการจัดการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา.
- Department of Religion Ministry of Education. (1988). *Policy and Education Management Plan of Buddhism*. Bangkok : Religious Publishing.
- กองแผนงานการศึกษา. (2559). *เรื่องสอบบาลีสนามหลวงแผนกบาลี ฉบับ พ.ศ. 2559 11 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา.
- Education Division. (2016). *Pali Examination Sanam Luang Issue of 2016 11 books*. Bangkok : Religious Publishing.
- ประมวล เพ็งจันทร์ และสุชาดา จักรพิสุทธ์. (2559). *การศึกษาเพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์*. เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน.
- Pramuan Phaengchan and Suchada Chakaphisuth. (2016). *Education to Complete Humanity*. Chaingmai : Midnight University.
- พระครูวินัยธรประจักษ์ จุกธมฺโม (จำปาทอง). (2545). *กระบวนการเรียนรู้แบบ “อริยสัจ 4” ของพระพุทธศาสนาเป็นต้นแบบที่มุ่งผู้เรียนเป็นศูนย์กลางโดยแท้จริง*. สุรินทร์ : โรงพิมพ์ศิริรัตนออฟเซต.
- Phra Kru Vinaithorn Prachak Jakkathammo (Champhong). (2002). *Learning process “4 Noble Truths”. Of Buddhism is prototype to the learner as a real center*. Surin : Sirirat Off-set Publishing.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2540). *การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม.
- Phra Tham Pidhaka (P.A.Payutto). (1997). *Education and Human Resource Development*. Published 3rd. Bangkok : Dhudhadhamma Foundation.
- พระไพศาล วิสาโล. (2533). *พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม*. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- Phra Phaisan Visalo. (1990). *Buddhist morality and Social Development*. Bangkok : Komol Khimthong Foundation.
- ยุทธ ไถยวรรณ. (2553). *พื้นฐานการวิจัย*. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์สื่อเสริมกรุงเทพ.
- Yuth Kaiwan. (2010). *Base of Researching*. Bangkok : Center of Additional Media Bangkok.
- วิจารณ์ พานิช. (2555). *วิธีสร้างการเรียนรู้เพื่อศิษย์ในศตวรรษที่ 21*. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- Vijarn Panich. (2012). *How to create a lesson for a student in 21st Century*. Bangkok : Sodsri-Saritwong Foundation.
- สมศักดิ์ บุญปู. (2552). *การพัฒนาการศึกษาคณะสงฆ์ไทย*. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Somsak Boonpoo. (2009). *The development of the Thai Buddhist Sangha*. Bangkok : Mahachulalongkornrajavidaraya University.
- Mintzberg, Henry. (1994). *Mintzberg on management: inside our strange world of organizations*. New York : Free Press.